

# Fortifikacijski sustav Pule kao kulturno - turistički proizvod

---

**Dedić, Anamarija**

**Undergraduate thesis / Završni rad**

**2023**

*Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj:* **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

*Permanent link / Trajna poveznica:* <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:524662>

*Rights / Prava:* [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

*Download date / Datum preuzimanja:* **2024-09-09**



*Repository / Repozitorij:*

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)



SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI  
FAKULTET EKONOMIJE I TURIZMA „DR. MIJO MIRKOVIĆ“  
INTERDISCIPLINARNI STUDIJ KULTURA I TURIZAM

Anamarija Dedić

**FORTIFIKACIJSKI SUSTAV PULE KAO KULTURNO-TURISTIČKI PROIZVOD**

Završni rad

Pula, 2023.

SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI  
FAKULTET EKONOMIJE I TURIZMA „DR. MIJO MIRKOVIĆ“  
INTERDISCIPLINARNI STUDIJ KULTURA I TURIZAM

Anamarija Dedić

**FORTIFIKACIJSKI SUSTAV PULE KAO KULTURNO-TURISTIČKI PROIZVOD**

Završni rad

JMBAG: 0663011569, izvanredan student

Studijski smjer: Kultura i turizam

Kolegij: Posebni oblici turizma

Mentor: izv. prof. dr. sc. Nataša Urošević

Pula, rujan 2023.



## IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Anamarija Dedić, kandidatkinja za prvostupnicu Kulture i turizma, izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju bilješke i bibliografija. Izjavljujem da ni jedan dio Završnoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, te ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad na bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica



---

U Puli, 25. rujna 2023.



### **IZJAVA O KORIŠTENJU AUTORSKOGA DJELA**

Ja, Anamarija Dedić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, nositelju prava korištenja, da moj završni rad pod nazivom „Fortifikacijski sustav Pule kao kulturno-turistički proizvod“ upotrijebi da tako navedeno autorsko djelo objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te preslika u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama. Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 25. rujna 2023.

Potpis



## Sadržaj

|   |    |
|---|----|
| UVOD .....  | 6  |
| 1. KULTURNI TURIZAM.....  | 8  |
| 1.1. Pojam kulturnog turizma .....  | 8  |
| 1.2. Razvoj kulturnog turizma .....   | 9  |
| 1.3. Tipologija kulturnog turizma.....  | 11 |
| 1.4. Kulturni turisti .....   | 12 |
| 2. REVITALIZACIJA GRADITELJSKE BAŠTINE U TURIZMU .....                        | 14 |
| 2.1. Graditeljska baština .....   | 14 |
| 2.2. Valorizacija graditeljske baštine.....                                   | 15 |
| 2.3. Modeli prenamjene u turizmu.....   | 16 |
| 2.4. Trendovi u upravljanju graditeljskom baštinom u turizmu .....            | 17 |
| 3. EUROPSKI PRIMJERI REVITALIZACIJE FORTIFIKACIJSKE BAŠTINE .....             | 19 |
| 3.1. Fortifikacijski sustav Trentino.....                                     | 19 |
| 3.2. Fortifikacijski sustav Komárno – Komárom .....                           | 21 |
| 3.3. Fortifikacijski sustav Linz .....  | 22 |
| 3.4. Utvrda Suomenlinna u Helsinkiju .....                                    | 23 |
| 4. FORTIFIKACIJSKI SUSTAV PULE KAO KULTURNO-TURISTIČKI PROIZVOD ...           | 24 |
| 4.1. Pulski fortifikacijski sustav .....                                      | 24 |
| 4.2. Primjeri dobre prakse.....   | 25 |
| 4.2.1. Povijesni i pomorski muzej Istre, Zerostrasse i Fort Centar Pula ..... | 25 |
| 4.2.2. Aquarium Pula.....   | 27 |
| 4.2.3. Fort Punta Christo .....   | 28 |
| 4.3. Ključni problemi valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava .....     | 28 |
| 5. MODELI REVITALIZACIJE FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA PULE .....                  | 30 |
| 5.1. Lokalne rute fortifikacijske arhitekture .....                           | 31 |
| 5.2. Posjetiteljski centar Punta Christo .....                                | 31 |
| 5.3. Posjetiteljski centar San Daniele .....                                  | 32 |
| 5.4. Muzej Kaštelir .....   | 32 |
| ZAKLJUČAK .....   | 33 |
| LITERATURA.....   | 34 |
| POPIS PRILOGA.....  | 36 |
| SAŽETAK.....  | 40 |
| SUMMARY .....   | 41 |

## UVOD

Pulski fortifikacijski sustav predstavlja dio kulturno-povijesne baštine od posebnog europskog značaja, svjedok je specifičnog i vrlo važnog povijesnog razdoblja te razvoja grada Pule i pulske okolice. Kao jedinstven sustav koji pripada hrvatskoj i europskoj graditeljskoj baštini potrebno ga je valorizirati i pronaći nove oblike namjene i korištenja u vidu novog kulturno-turističkog proizvoda. Brojni su primjeri dobre prakse turističke valorizacije i revitalizacije fortifikacijske baštine upravo u kulturno-turističke i kreativne svrhe na području Europe, koji ujedno mogu poslužiti kao dobra uputa za pronalazak novih načina korištenja pulskog fortifikacijskog sustava.

Turistička valorizacija kulturne baštine omogućuje promidžbu kulturne baštine, ali i ekonomsku promjenu kulturnoga dobra kojom ono postaje sposobno za samostalno ostvarivanje prihoda. Povezivanjem turizma i kulturne baštine potiče se profesionalno upravljanje kulturnim dobrima, omogućuje se bolja kontrola njihova korištenja te se stimulira lokalna i regionalna turistička potražnja.<sup>1</sup>

Tema ovog završnog rada je pulski fortifikacijski sustav kao kulturno-turistički proizvod. Cilj rada je analizirati aktualne probleme u valorizaciji fortifikacijske baštine Pule te predstaviti nove načine korištenja na temelju europskih primjera dobre prakse. U pisanju rada autorica je primijenila sistematiziran pristup na temelju brojne literature i znanstvenih istraživanja te se koristila metodama analize, sinteze i deskripcije. Za bolje razumijevanje pojedinih problema korištena je metoda intervjua.

Završni rad podijeljen je u pet poglavlja. Nakon uvodnog poglavlja autorica razrađuje kulturni turizam, objašnjava njegov razvoj i tipologiju te navodi karakteristike kulturnih turista. U drugome poglavlju obrađena je valorizacija i revitalizacija graditeljske baštine u turizmu te su prikazani modeli prenamjene, kao i trendovi u upravljanju graditeljskom baštinom. U trećem poglavlju predstavljeno je nekoliko europskih primjera revitalizacije i prenamjene fortifikacijske baštine. U četvrtom poglavlju analiziran je pulski fortifikacijski sustav kao kulturno-turistički proizvod, a u petom poglavlju predloženi su modeli revitalizacije i novi načini korištenja pulskog fortifikacijskog sustava u kulturno-turističke svrhe, nakon čega slijedi zaključak rada te popis korištene literature i priloga.

---

<sup>1</sup> Slunjski, R., *Turistička valorizacija nepokretne materijalne kulturne baštine u Međimurju*, str. 112.

Prilikom pisanja ovog završnog rada korišteni su primarni i sekundarni izvori podataka. Primarni podaci obuhvaćaju podatke prikupljene temeljem intervjua, a sekundarni podaci obuhvaćaju stručnu literaturu, knjige, znanstvene članke, publikacije i druge internetske izvore prema izboru autorice rada, koji su relevantni s obzirom na odabranu temu.



## 1. KULTURNI TURIZAM

*Strategija razvoja kulturnog turizma Republike Hrvatske* kulturni turizam definira kao jedan od posebnih oblika turizma koji toj grani hrvatskog gospodarstva nudi dugoročnu konkurentnu prednost. S jedne strane turistički potencijali kulturnih dobara u Hrvatskoj tek se počinju prepoznavati, dok s druge strane već postoji izražena potražnja među dosadašnjim turistima, kako stranim, tako i domaćim, za ovim oblikom turizma.<sup>2</sup>

Kultura se oduvijek poimala kao poseban sektor koji je uglavnom ovisan o prihodima iz državnog proračuna i koji se ne može samostalno financirati, barem ne u značajnijoj mjeri. Budući da se kulturne djelatnosti uglavnom financiraju iz državnog proračuna, promjenom trendova i razvojem digitalne tehnologije otvorene su brojne mogućnosti za razne projekte kako bi se pronašli novi načini samofinanciranja. Popularizaciji kulture, ali i njenom aktivnom djelovanju na tržištu, pridonijela je i suradnja s turističkim sektorom, pa kulturne ustanove aktivno rade na novim projektima koji će osigurati dodatne načine privređivanja, kreiraju nove kulturno-turističke proizvode i vode računa o promociji.

### 1.1. Pojam kulturnog turizma

Ne postoji jedinstvena, specifična definicija kulturnog turizma jer stručnjaci koji se bave kulturnim turizmom u obzir uzimaju ono što se zasniva na njihovom vlastitom proizvodu i resursima s kojima rade. Neki ga zovu kulturnim turizmom, neki turizmom baštine, a neki turizmom kulturne baštine, no sasvim sigurno svi dijele istu odgovornost, a to je upoznavanje turista s onime što grad, regiju ili državu čini različitim i zanimljivim, bez obzira na to radi li se o umjetnosti, kulturi, povijesti ili svemu zajedno.<sup>3</sup>

Kulturni turizam možemo definirati kao poseban oblik turizma koji podrazumijeva sva turistička kretanja izvan mjesta stanovanja, koja su primarno potaknuta interesom za kulturom i kulturnim aktivnostima. Takva putovanja uglavnom uključuju posjete kulturnim atrakcijama i kulturnim događajima, a također ih karakterizira i prikupljanje raznih doživljaja i iskustava radi zadovoljenja vlastitih kulturnih potreba.

Prema Yvette Reisinger, kulturni turizam je žanr turizma specifičnog interesa koji se temelji na potrazi za sudjelovanjem u novim i značajnim kulturnim iskustvima, bilo estetskim,

---

<sup>2</sup> *Strategija razvoja kulturnog turizma Republike Hrvatske*, str. 3.

<sup>3</sup> Jelinčić, D.A., *Abeceda kulturnog turizma*, str. 41.

intelektualnim, emotivnim ili psihološkim. Richards također kulturnim turizmom smatra samo onu vrstu turizma koja kulturu shvaća kao osnovni pokretač putovanja.<sup>4</sup>

Literatura poznaje niz manjih i jednostavnijih definicija koje kulturni turizam definiraju na sljedeće načine:

- Kulturni je turizam zabavno i edukativno iskustvo koje kombinira umjetnost s prirodnom i društvenom baštinom te poviješću.
- Kulturni turizam je turistički izbor koji educira ljude o aspektima izvedbe, umjetnosti, arhitekture i povijesti koji se odnose na određenu destinaciju.
- Kulturni turizam je putovanje usmjereno prema iskustvu umjetnosti, baštine i posebnih osobina destinacije.

Bez obzira koju od navedenih definicija primijenili, svaka u sebi inkorporira materijalne, odnosno nematerijalne oblike kulture određene destinacije koji turistu nude „atmosferu“, odnosno „iskustvo“ ili „doživljaj“ odabrane destinacije.<sup>5</sup>

## 1.2. Razvoj kulturnog turizma

Greg Richards je u svojoj knjizi *Cultural tourism in Europe* vrlo detaljno pojasnio i prikazao razvoj kulturne proizvodnje od kraja 18. stoljeća pa sve do danas. Naime, zbirke umjetničkih djela i drugi kulturni proizvodi su se do kraja osamnaestog stoljeća nalazili u vlasništvu kneževa, plemića, kraljevskih obitelji i Crkve, a nakon francuske revolucije te su se zbirke oduzimale i spremale u Louvreu, prvom nacionalnom muzeju u Europi. Na muzej Louvre su se ubrzo ugledali i drugi nacionalni muzeji, poput Prado u Madridu i Alteze u Berlinu, kojima je primarna zamisao bila organizacija raznih zbirki, kroz koje će se obuhvatiti različita povijesna razdoblja i kulture. U tom raznolikom skupu kulturnih artefakata primarni je pojam bio svjetska kultura, a europska kultura je u devetnaestom stoljeću sebe smatrala jedinstvenom kulturom, dostojna biti primjerom drugim narodima. Takav koncept proširene relevantnosti prošlosti i želje za okupljanjem zbirki značio je i prvi val širenja kulturne produkcije. Promjenom obrasca dostupnosti slobodnog vremena u 19. stoljeću oblikovan je i način na koji se vrijeme trebalo potrošiti, s obzirom na to da se na slobodno vrijeme radničke klase gledalo kao na potencijalnu prijetnju društvenoj stabilnosti. U tom smislu osmišljene su razne

---

<sup>4</sup> Reisinger, Y. i Richards, G., prema Jelinčić, D.A., *Abeceda kulturnog turizma*, str. 45.

<sup>5</sup> Isto, str. 46.

dobrovoljne inicijative pomoću kojih se slobodno vrijeme moglo organizirati sukladno vrijednostima srednje klase, a jedna od tih vrijednosti bila je i važnost tzv. „visoke kulture“.<sup>6</sup>

Drugi val u širenju kulturne produkcije krenuo je šezdesetih godina prošlog stoljeća kada se proširuje raspon vremenskih razdoblja za koja se smatralo da su dijelom povijesne baštine te se javljaju nove interesne skupine i specijalizirana tržišta. Rezultat toga bio je drugi „muzejski bum“, koji je započeo sedamdesetih godina 20. stoljeća i intenzivirao se sve do danas. Raspad poimanja jedinstvene europske kulture značio je poticaj za širenjem kulturnih manifestacija. Razvojem muzeja kao svojevrsnih obrazovnih resursa za lokalne zajednice i kao dobavljača kulturnih proizvoda za slobodno vrijeme te lokalnih stanovnika i posjetitelja razvili su se zahtjevi za više kulturnih atrakcija, kao i potrebe kulturnih atrakcija da privlače sve više posjetitelja.

Postmoderni je život smanjio polaritet između rada i slobodnog vremena, pa se javlja novi profil putnika posebnih interesa, a u njemu se očituju dva osnovna motiva: novost i edukacija. Turizam postaje intencionalna aktivnost. Iskustvo koje se pritom stječe treba biti realno i autentično, dok se naglasak stavlja na interese, a ne više toliko na samu atraktivnost lokaliteta. U skladu s promjenom tržišnih interesa kultura i kulturni turizam dobivaju sve veću, ako ne i vodeću ulogu.<sup>7</sup> Razvoj kulturnog turizma neki objašnjavaju promjenama na strani potražnje. Naime, konvencionalni oblici turizma (naročito paket aranžmani) postali su mnogim turistima nezanimljivi, pa traže nešto što je drugačije, odnosno nešto što je manje „upakirano“ i više autentično. U tom smislu kulturni turizam se može razmatrati kao nova faza u razvoju turističkog proizvoda, s naglaskom na njegovu kulturnu komponentu, doživljaj i komunikaciju. Turisti imaju sve više iskustva, zahtjevniji su i izbirljiviji u izboru putovanja.<sup>8</sup> UNWTO je predvidio da će tržište kulturnog turizma u budućnosti biti jedno od vodećih. Ovaj oblik turizma vidi se kao izuzetno važan zbog niza pozitivnih socio-ekonomskih implikacija. Osim doprinosa jačanju svijesti o kulturnim vrijednostima i kulturnom identitetu zajednice, kao i stvaranju pozitivnog imidža, kulturni turizam omogućuje financijsku podršku očuvanju, revitalizaciji i promociji baštine, financijsku neovisnost kulturnih institucija i organizacija te olakšava procese decentralizacije kulture.<sup>9</sup>

---

<sup>6</sup> Richards, G., *Cultural Tourism in Europe*, str. 14. – 15.

<sup>7</sup> Jelinčić, D.A., *Abeceda kulturnog turizma*, str. 22.

<sup>8</sup> Rabotić., B., 2013.:, *Selektivni oblici turizma*, str. 188.

<sup>9</sup> Isto, str. 188.

Rast potražnje za kulturnim turizmom uvjetovan je socio-demografskim promjenama kao i promjenama životnog stila – većim stupnjem obrazovanja, porastom broja starijih stanovnika koji imaju izražen interes za kulturu, manjim interesom za odmorom sunca i mora, potragom za alternativnim aktivnostima. Kako će se ovaj trend nastavljati u budućnosti, tako će rasti i potražnja za kulturnim turizmom.<sup>10</sup> U novijem je razdoblju razumijevanje odnosa turizma i kulture doživjelo određene promjene jer se promijenilo šire razumijevanje proizvoda i proizvodnje pa tako i u razumijevanju kulture kao proizvoda. U turizmu se stvaraju specifična područja potražnje koja se stalno razvijaju jer turisti traže autentičnost i kulturno značenje. Demokratizacijom turizma, a kasnije i kulture, izašlo se iz okvira koji je dugo pripadao društvenoj eliti pa se krajem osamdesetih godina kultura penje visoko na ljestvici popularnih oblika aktivnosti u turističkim putovanjima.<sup>11</sup>

### **1.3. Tipologija kulturnog turizma**

Kulturni turizam specifičan je po svojoj raznolikosti i složenosti, zbog čega se može podijeliti u nekoliko podvrsta ili tipologija. Prema Rabotiću, kulturni turizam možemo podijeliti na turizam naslijeđa, turizam umjetnosti, kreativni turizam, urbani kulturni turizam, ruralni kulturni turizam i domorodački turizam. Nadalje, kulturni turizam možemo podijeliti i prema stupnju motivacije, koja može biti primarna, usputna i slučajna. Ako se turist odlučuje na putovanje u određenu destinaciju kako bi u njoj posjetio određenu kulturnu atrakciju, kulturni događaj ili sudjelovao u kulturnom životu te destinacije, tada je motivacija primarna. Ukoliko turist putuje u destinaciju zbog specifičnog razloga, no u destinaciji sudjeluje u određenim kulturnim aktivnostima ili se odluči na usputni posjet kulturnim atrakcijama, tada je motivacija usputna. Kada turist putuje u destinaciju zbog određenog razloga i nema namjeru ostvarivanja dodira s kulturom te destinacije, no sasvim slučajno se nađe u situaciji da upoznaje kulturu i lokalno stanovništvo, tada govorimo o slučajnoj motivaciji.<sup>12</sup>

Turizam naslijeđa usmjeren je na materijalnu (građevine, spomenike, artefakte, arheološka nalazišta, historijske predjele, itd.) i nematerijalnu kulturno-povijesnu baštinu (tradicije, običaje, sjećanje, ideje, jezike, vjerovanja, itd.). S razvojem industrije naslijeđa koncept baštine se sve više povezuje s komercijalizacijom i komodifikacijom prošlosti. Kako bi neka destinacija bila poželjna turistima ona pokušava održati svoju privlačnost kroz komercijalizaciju prošlosti, tako da turistima ponudi slike onoga što žele doživjeti, jer turist na određitu konzumira

---

<sup>10</sup> *Strategija razvoja kulturnog turizma*, str. 5.

<sup>11</sup> Pančić Kombol, T., *Kulturno naslijeđe i turizam*, str. 213.

<sup>12</sup> Rabotić, B., *Selektivni oblici turizma*, str. 189. – 190.

stvorene predodžbe o odredištu, a ne svakodnevni život.<sup>13</sup> Urbani kulturni turizam podrazumijeva aktivnosti koje se odvijaju u gradovima. Neke od tih aktivnosti odnose se na naslijeđe ili umjetnost, posebno u povijesnim gradovima ili gradovima kulture. Ovaj aspekt kulturnog turizma posebno je zastupljen kod obnove i regeneracije bivših industrijskih gradova ili gradskih središta, koja se pretvaraju u mjesta novih turističkih atrakcija u obliku velikih zabavnih kompleksa za provođenje slobodnog vremena, novih kulturnih i kreativnih četvrti i mega-događaja.<sup>14</sup> Ruralni kulturni turizam se odvija u ruralnim područjima u kojima priroda predstavlja glavnu turističku atrakciju. Aktivnosti su usmjerene na ekološki ili poljoprivredni razvoj, vinski turizam, gastronomski turizam ili kulturne krajolike. Etnički ili domorodački turizam privlači one turiste koji žele posjetiti lokalno stanovništvo u njihovim naseljima i koji žele sudjelovati u njihovim kulturnim običajima i tradiciji. Glavni motivacijski čimbenik je izvorna i spontana interakcija između turista i lokalnog stanovništva.<sup>15</sup>

#### **1.4. Kulturni turisti**

Suvremeni turisti primjetno odmiču od klasičnog načina putovanja zbog odmora, sunca i mora te sve više pokazuju interes za upoznavanjem lokalnih kultura u destinacijama koje posjećuju, kao i interes za specifičnim doživljajima povijesti i tradicije. Također pokazuju značajan interes za sudjelovanjem u lokalnim aktivnostima, a najčešće se radi o različitim vrstama radionica pomoću kojih stječu nova znanja i šire vidike o načinu života i tradiciji odabrane turističke destinacije.

Rabotić je u svojoj knjizi *Selektivni oblici turizma* kulturne turiste podijelio na dvije grupe, i to na:

- opće kulturne turiste koji posjećuju različite destinacije i pritom sudjeluju u raznim oblicima kulturnog života, te
- specijalizirane kulturne turiste, koji su u pravilu fokusirani na jedan lokalitet ili manji broj lokaliteta te kontinuirano posjećuju destinacije u potrazi za primjerima određenih kulturnih aktivnosti.<sup>16</sup>

Ministarstvo turizma Republike Hrvatske u *Strategiji razvoja kulturnog turizma* navodi podjelu kulturnih turista prema sljedećoj tipologiji:

---

<sup>13</sup> Dujmović, M., *Kultura turizma*, str. 111. – 112.

<sup>14</sup> Isto, str. 119.

<sup>15</sup> Isto, str. 119.

<sup>16</sup> Rabotić, B., *Selektivni oblici turizma*, str. 188.

- turisti koji su motivirani kulturom – ovoj skupini pripada svega 5 do 15 posto turista, a privlače ih uglavnom elitna kulturna događanja i vole da ih se tretira kao posebne goste;
- turisti koji su inspirirani kulturom – najveća skupina kojoj pripada otprilike 30 posto turista i privlače ih poznati kulturni lokaliteti, atrakcije ili manifestacije, a specifična su skupina po tome što su osjetljivi na cijenu pa za svoj novac traže i vrijednost;
- turisti privučeni kulturom – ovoj skupini pripada 20 posto turističkog tržišta, svoj posjet destinaciji ne planiraju zbog kulturnih atrakcija, no posjetiti će ih ukoliko su im ponuđene tijekom njihovog boravka, pod uvjetom da su o njima na vrijeme informirani.<sup>17</sup>

Prema TOMAS istraživanju kulturnog turizma u Hrvatskoj iz 2008. godine, profil kulturnih turista čine posjetitelji uglavnom mlađe i srednje dobi, koji su fakultetski obrazovani ili imaju završenu višu školu. Uglavnom koriste usluge noćenja u onome mjestu u koje putuju kako bi razgledali određene kulturne atrakcije ili posjetili određene manifestacije, a nešto manji broj posjećuje destinaciju kulturnog turizma u sklopu izleta. Kulturni turisti su uglavnom motivirani željom za učenjem i unaprijed se informiraju o kulturnoj atrakciji, čak i više od godinu dana unaprijed. Jedna trećina posjetitelja smatra se turistima koji su prvenstveno motivirani kulturom, a privučeni su kulturnim događanjima, znamenitostima te različitim muzejima i galerijama. Većina kulturnih turista Hrvatsku poistovjećuje s kulturno-povijesnom baštinom, jedinstvenom tradicijom i običajima te bogatim sadržajem u sklopu muzeja i galerija, a smatraju je i kao destinaciju koja je pogodna za putovanja motivirana kulturom.<sup>18</sup>

---

<sup>17</sup> *Strategija razvoja kulturnog turizma*, str. 6.

<sup>18</sup> *TOMAS 2008 Kulturni turizam*, str. 2.

## 2. REVITALIZACIJA GRADITELJSKE BAŠTINE U TURIZMU

Graditeljska baština ima neprocjenjivu vrijednost u našoj suvremenoj civilizaciji. Ona pridonosi pojačavanju svijesti o kulturnom identitetu pojedinaca i zajednica, odražava kulturu i način života, njezine umjetničke i povijesne poruke prezentiraju specifične vrijednosti tradicija i uspomena, a omogućuje nam da čovjekov život i djelovanje sagledamo u širim vremenskim dimenzijama. Graditeljska baština nezamjenjiv je dio materijalne i duhovne kulture svakog naroda i određuje izgled gradova, sela i krajolika. Baština nas također obogaćuje u različitim aspektima života, pa smo svjesni da je njeno očuvanje nužno za dobrobit i prosperitet sadašnjih i budućih generacija. Primjerena i djelotvorna zaštita i revitalizacija uvjetovane su, pored drugih višeznačnih čimbenika, njenim temeljitim poznavanjem i pravilnom valorizacijom.<sup>19</sup>

### 2.1. Graditeljska baština

Graditeljska baština je vrlo važan dio ukupnog kulturnog fonda, koji je sa svojim kulturno-povijesnim značenjem sastavni dio čovjekova okoliša. Zaštita i očuvanje graditeljske baštine obveza je utemeljena na zakonskim odredbama, kao i na osjećaju odgovornosti svake zajednice da svoja kulturna dobra čuva i njeguje. U Republici Hrvatskoj zaštitu graditeljske baštine provodi Uprava za zaštitu kulturne baštine s mrežom konzervatorskih odjela.<sup>20</sup> Graditeljsku kulturnu baštinu čine nepokretna kulturna dobra i to pojedinačne građevine, kompleksi građevina, kulturno-povijesne cjeline i kulturni krajolici.

Antolović je graditeljsku baštinu definirao kao dio kulturne baštine koja se prenosi s generacije na generaciju. U svome materijalnom obliku ona sadržava spomenička svojstva, što ju čini posebnom u odnosu na ukupnost građevina naslijeđenih od prethodnih generacija. Graditeljska baština je i ukupnost nepokretnih spomenika kulture čija je sudbinska zadaća poticati sjećanja i prenositi znakove jedne kulture.<sup>21</sup>

Pojedinačne građevine ili kompleksi građevina imaju povijesnu, umjetničku, znanstvenu, društvenu i tehničku važnost. Ovim skupinama pripada sljedeće:

- civilne građevine i kompleksi - stambene građevine, građevine javne namjene, zanatske i industrijske, inženjerske, komunalne građevine i komunalni sustavi, poslovne i građevine poljoprivrednog gospodarstva;

---

<sup>19</sup> Sanković-Simčić, V., *Revitalizacija graditeljske baštine*, str. 11.

<sup>20</sup> *Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015*, str. 8.

<sup>21</sup> Antolović, J., *Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine*, str. 6.

- vojne građevine i kompleksi - fortifikacijski kompleksi, utvrde, baterije, uporišta, vojne nastambe, spremišta oružja, stražarnice, zapovjedna mjesta;
- sakralne građevine i kompleksi - građevine za vjerske potrebe (crkve, hramovi, sinagoge), redovnički kompleksi (samostani i manastiri), kalvarije, poklonci, pilovi;
- memorijalne građevine i kompleksi - građevine povezane s povijesnim ili kulturno-povijesnim događajima i ličnostima, grobne i pogrebne građevine, spomen-ploče;
- urbana oprema - arhitektonsko-skulpturalne građevine.<sup>22</sup>

## 2.2. Valorizacija graditeljske baštine

Fizička zaštita baštine, odnosno materijalnih ostataka prošlosti, neophodna je, ali ne i dovoljna. Naša današnja saznanja o njenim vrijednostima i značenju s razlogom pretendiraju na viši stupanj zaštite, a on se očituje u očuvanju duhovnih vrijednosti koje ta baština posjeduje i izražava. Ti će se zahtjevi najbolje ostvariti aktivnom zaštitom, odnosno trajnim korištenjem, jer će tako biti dostupni svim sudionicima u životu na tome prostoru. Mjerama koje treba provesti za ostvarenje tako složenog zadatka prethodi nezaobilazno i svestrano istraživanje, a potom i valorizacija. Za objektivnu ocjenu svih kvaliteta i značenja u obzir se uzimaju povijesne, umjetničke, estetske, prostorne, tehničke i ostale relevantne vrijednosti. Na temelju valorizacije, odnosno svih spoznaja o predmetu, odrediti će se smjernice za mogućnosti korištenja u sadašnjosti i budućnosti.<sup>23</sup> Važno je naglasiti da je za pravilnu valorizaciju, provedbu zaštite te revitalizacije graditeljske baštine nužno pristupiti multidisciplinarno te u proces uključiti sve potrebne stručnjake. Samo temeljitom i cjelovitom analizom te suradnjom stručnjaka iz različitih znanstvenih disciplina može se postići objektivna valorizacija te odrediti nove namjene i potencijalni oblici budućeg korištenja, koje će zadovoljiti suvremene kulturno-turističke potrebe.

Činjenica je da masovno i nekontrolirano turističko posjećivanje može proizvesti čitav niz negativnih posljedica za objekte kulturnog naslijeđa. Kada su u pitanju povijesne građevine i mjesta od povijesnog značaja, Obasli i Woodward navode efekte koji su najčešće prisutni u praksi:

- oštećenje originalnih materijala (građevnih materijala, zidova, ulaza i dr.),
- promjene u unutrašnjoj sredini (vlaga, prenošenje mikroorganizama),

<sup>22</sup> *Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015*, str. 8.

<sup>23</sup> Sanković-Simčić, V., *Revitalizacija graditeljske baštine*, str. 27.



- habanje i oštećenja uslijed dodirivanja površina unutar povijesnih građevina od strane posjetitelja,
- promjena uvjeta i naglo povećanje broja posjeta (primjerice zbog upisa na UNESCO-vu *Listu svjetske kulturne baštine* ili zbog održavanja neke manifestacije),
- vandalizam, krađa dijelova originalnih materijala i šaranje grafitima,
- „gubitak karaktera“ uslijed prevelike posjećenosti koja onemogućuje ili umanjuje doživljaj,
- nepoštivanje zaštićene zone atrakcije.<sup>24</sup>

Najčešći problemi koji su vezani uz graditeljsku baštinu u Republici Hrvatskoj jesu neriješeni imovinsko-pravni odnosi, što posljedično utječe na njenu zapuštenost i propadanje. Također značajan problem predstavljaju nedostatna financijska sredstva jedinica lokalne samouprave potrebna za održavanje, nedovoljna svijest lokalnih sredina o vrijednosti graditeljske kulturne baštine, uništavanje, krađa građevnog materijala i druge vrste vandalizma. U nekim slučajevima postoji problem nezainteresiranosti jedinica lokalne samouprave, nedostatak konkretnih ciljeva i strategije o načinima korištenja, te nedostatak stručnog kadra koji će biti zadužen za adekvatnu valorizaciju graditeljske baštine.

### **2.3. Modeli prenamjene u turizmu**

Zaštita i revitalizacija baštine podrazumijevaju različite i višeznačne aktivnosti koje uvijek predstavljaju jedan kreativan čin u kojem bi trebali doći do izražaja metodičnost, studioznost, sposobnost, inventivnost, stvaralački dar, ljubav i poštovanje prema naslijeđenim vrijednostima. Te aktivnosti uključuju konzervaciju, restauraciju, rekonstrukciju, interpolaciju novih struktura, oživljavanje napuštenih prostora ili transformaciju postojeće funkcije.<sup>25</sup> Prihvatljivi modeli unapređenja i revitalizacije naslijeđa su aktivacijski i održivi. Oni pridonose aktivnom i ekonomski održivom korištenju naslijeđa te pronalaženju trajne namjene. Da bismo došli do prikladnih budućih modela revitalizacije i unapređenja kulturnog naslijeđa potrebno je sagledati povijesne modele do 20. stoljeća i odabrati one koji su primjenjivi i danas te suvremene modele koji pokazuju dobre učinke.<sup>26</sup>

Prema kriteriju smještaja, odnosno rasprostiranja građevina u gradu i krajoliku moguće je revitalizaciju naslijeđa sagledavati pomoću sljedećih modela:

<sup>24</sup> Obasli i Woodward prema Rabotić., B., *Selektivni oblici turizma*, str. 194. – 195.

<sup>25</sup> Sanković-Simčić, V., *Revitalizacija graditeljske baštine*, str. 12.

<sup>26</sup> Obad Ščitaroci, M., *Modeli revitalizacije i unapređenja kulturnoga naslijeđa*, u *Urbanizam naslijeđa*, str. 13.

- regionalni umreženi model – podrazumijeva preklapanje kulturne i prirodne baštine s ostalim vrijednostima i zanimljivostima u većem promatranom prostoru;
- linearni tematski model – podrazumijeva puteve baštine koji se mogu povezati s drugim zanimljivostima na trasi putova;
- raspršeni model – povezivanje raspršene baštine u gradu ili krajoliku u povezanu i funkcionalnu cjelinu;
- koncentrirani ili točkasti model – obnova i revitalizacija pojedinačnih građevina ili kompleksa građevina.<sup>27</sup>

Babić razmatra tri modela prenamjene kroz ideju baštinske pismenosti, a to su ekološka muzejska praksa, interpretacija baštine i kritički pristup proučavanju naslijeđa. Model kritičkog pristupa adresira sve dionike uključene u brigu o naslijeđu, budući da je upotreba naslijeđa kompleksna i uključuje mnogo zavisnih relacija (društveno-kulturnih, ekonomskih i sl.). Osnovna ideja koju unosi interpretacija može biti svedena na sljedeću jednostavnu ideju: „*kroz interpretaciju razumijevanje, kroz razumijevanje uvažavanje, kroz uvažavanje zaštita*“. Ekumuzejsku praksu najkraće je moguće definirati kao instrument upravljanja naslijeđem kojim na dinamičan način zajednice usmjeravaju vlastiti razvoj, čime predstavljaju uzor koji vrijedi idejno slijediti.<sup>28</sup>

#### **2.4. Trendovi u upravljanju graditeljskom baštinom u turizmu**

Svaka lokalna zajednica ima pravo ne samo oblikovati i definirati svoje naslijeđe, već njime upravljati na način kojim će to naslijeđe pridonositi daljnjem napretku i razvoju.<sup>29</sup> Dobri rezultati u zaštiti i očuvanju graditeljske baštine postignuti su ondje gdje se pri istraživanju, neposrednim zahvatima na građevinama, izradi i pronalaženju najprikladnijih rješenja kao i upravljanju baštinom uključio širi broj sudionika od struke, iz lokalne zajednice i civilnog društva. Uspjesi u zaštiti i očuvanju dobar su pokazatelj porasta svijesti o vrijednostima baštine.<sup>30</sup> Kada govorimo o upravljanju kulturom za potrebe turizma, mislimo na tri važne točke: upravljanje kulturom koje mijenja orijentaciju turističkog menadžmenta, upravljanje kulturom koje poboljšava uslugu na praktičnoj razini i upravljanje kulturom koje kulturne lokalitete čini „animiranim“ lokalitetima.<sup>31</sup> Interpretacija naslijeđa ima za cilj posjetiteljima

<sup>27</sup> Obad Šćitaroci, M., *Modeli revitalizacije i unapređenja kulturnoga naslijeđa*, u *Urbanizam naslijeđa*, str. 13.

<sup>28</sup> Babić, D., *Modeli upravljanja kulturnim naslijeđem: Društveno-humanistička perspektiva*, str. 25.-26.

<sup>29</sup> Isto, str. 25.

<sup>30</sup> *Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015*, str. 9.

<sup>31</sup> Jelinčić, D.A., *Abeceda kulturnog turizma*, str. 60.

objasniti smisao i vrijednost objekata baštine i predstavlja komunikativnu vezu između turizma i naslijeđa. Interpretacija omogućuje turistima da bolje upoznaju i razumiju lokalnu zajednicu, a rezidentima da više vrednuju vlastitu baštinu. Tumačenjem pojedinih atrakcija naglašava se privlačnost i specifičnost jedne destinacije u odnosu na druge.<sup>32</sup>

Suvremeno upravljanje graditeljskom kulturnom baštinom podrazumijeva uključivanje iste u kulturno-turističku ponudu određene destinacije, koje će doprinijeti atraktivnosti i konkurentnosti te destinacije. Kroz takve kulturno-turističke proizvode interpretira se povijest, tradicija i način života lokalnog stanovništva. Mnogi spomenici i građevine, ujedno svjedoci mnogih povijesnih događaja, pretvoreni su u interpretativne centre te mjesta u kojima se kroz *storytelling*, *escape room* igre i autohtonu ponudu gastronomskih, enoloških i drugih proizvoda komunicira kultura, tradicija i prenose znanja. Suvremeni turist više se ne zadovoljava klasičnim posjećivanjem muzeja, razgledavanjem izložbi, galerija i dvoraca, već je u potrazi za doživljajnim iskustvom. Ovakvu potrebu turističkog tržišta prepoznale su mnoge kulturne institucije i udruge te na temelju kreativnih ideja i primjenom moderne tehnologije razvili nove načine predstavljanja graditeljske kulturne baštine, lokalne tradicije i povijesti.

---

<sup>32</sup> Rabotić., B., 2013.:, *Selektivni oblici turizma*, str. 200.

### 3. EUROPSKI PRIMJERI REVITALIZACIJE FORTIFIKACIJSKE BAŠTINE

Povijest Europe karakteriziraju mnoge bitke, ratovi, stradanja te migracije stanovništva. Tijekom 19. stoljeća Austro-Ugarska Monarhija je diljem europskog kontinenta gradila složene sustave utvrda, osiguravajući na taj način mnoge gradove, trgovačke i ratne luke te druga strateški važna mjesta. Do 1914. godine građeni su snažni fortifikacijski sustavi, koji su zahvaljujući prstenastom načinu gradnje činili utvrđene gradove. Danas te jedinstvene građevine nisu samo svjedoci zajedničke europske povijesti, već i važni spomenici koji predstavljaju različite tipove razvoja vojne arhitekture te zajedničku europsku baštinu i kulturne krajolike izuzetne vrijednosti.

Obrambeni sustavi koji su u 19. i 20. stoljeću razdvajali narode europskog kontinenta, danas se smatraju specifičnim i veoma značajnim područjima koja te iste narode spajaju i povezuju u kulturnom smislu. Mnogi stručnjaci, istraživači i radne skupine daju svoj doprinos upravo revitalizaciji fortifikacijskih sustava u Europi, smatrajući kako ti sustavi mogu postati glavni čimbenici nove mreže europske kulture, kroz koju su omogućene prilike za kulturnu razmjenu i suradnju te koja će omogućiti promociju daljnjeg kulturnog i društvenog razvoja. Fortifikacijski sustavi nekada su bili simbol rata, razdora i razdvajanja naroda, a danas čine jedinstvenu rutu mira i proizvod su zajedničke kulturne suradnje.

#### 3.1. Fortifikacijski sustav Trentino

Fortifikacijski sustav Trentina, kojeg čini ukupno 80 fortifikacija, predstavlja jedan od najvažnijih obrambenih sustava koje je osmislila i izgradila Austro-Ugarska Monarhija. Sustav je povezan kulturnom rutom *Il sentiero della pace dalle Alpi all'Adriatico*, odnosno *Stazom mira*, koja spaja mjesta sjećanja, prateći glavnu crtu bojišnice u Prvom svjetskom ratu. Ruta se proteže u dužini od oko 600 kilometara, od prijevoja Passo dello Stelvio do Marmolade i povezuje ledenjačke vrhove s alpskim dolinama, stvarajući tako mrežu staza koje dotiču utvrde te vojne ceste i rovove, izgrađene i korištene tijekom Prvog svjetskog rata od strane talijanske i austro-ugarske vojske. Radna skupina je u razdoblju od 1987. do 1993. godine na ovome području identificirala brojne fortifikacijske objekte. Osmišljeni su novi načini korištenja, fortifikacijski objekti su uređeni i otvoreni za posjetitelje te povezani sigurnom rutom.

U sklopu projekta revitalizacije fortifikacijskog sustava u Trentinu obnovljena je utvrda Forte di Cadine te prenamijenjena u *Informacijski centar fortifikacija u Trentinu* koji predstavlja „simbol sjećanja“. Ovo je također mjesto susreta i edukacije, otvoreno za mlade, jedinstveni laboratorij kulturne suradnje i dio turističkog sustava koji približava kulturne vrijednosti i povezuje različite zemlje, a koje dijele sličnu kulturno-povijesnu baštinu. U prostor

utvrde smještena je multimedijalna izložba, dinamične makete i panoji koji ilustriraju teme Velikog rata i Fortifikacijskog sustava Trentina. Početkom 2018. godine Forte di Cadine nagrađen je Oznakom kulturne baštine, koja se dodjeljuje mjestima koja simboliziraju i promiču europske ideale, vrijednosti, povijest i integraciju.



Slika 1. Forte di Cadine (Izvor: VisitTrentino.info)

Zanimljiv je također primjer revitalizacije utvrde Forte Belvedere, na kojoj je izvršena cjelokupna restauracija, izrada novog pocinčanog krova po uzoru na izvorni, uređenje podova i sanacija lokacije. U utvrdu je smješten povijesni muzej obogaćen interaktivnim multimedijским sadržajima s ciljem informiranja i edukacije posjetitelja o nekadašnjoj ulozi Forte Belvedere te problemima iz razdoblja Prvog svjetskog rata. Muzej oživljava prizore svakodnevice koju su živjeli tadašnji vojnici i predstavlja specifično emotivno iskustvo kojim se želi potaknuti na razmišljanje o ratnim užasima te služi kao upozorenje budućim generacijama za očuvanje mira.<sup>33</sup> Realizacijom projekta *La Fortezza delle emozioni (Tvrđava emocija)* implementiran je niz interaktivnih multimedijских sadržaja uz pomoć stručnjaka iz područja inovativnih jezika i odnosa između kulture, umjetnosti i novih tehnologija. Animirani model, *Stražari*, *Haubice zvukova*, *Dnevnici gnijezda mitraljeza* i *Andeo s Alpina* dijelovi su multimedijске staze sjećanja koja potiče vrlo intenzivna doživljajna iskustva. U utvrdu se održavaju brojne kreativne i edukativne radionice, poput *Priča o vojnicima*, didaktičke igre *Vojnik Franz: dobrodošli u utvrdu* te istraživačke radionice *Tragovi povijesti: Rovovi Millegrobbe i utvrda Lussern*, kao i ture namijenjene svim školskim uzrastima i studentima.

---

<sup>33</sup> *La storia di Forte Belvedere*, <https://www.fortebelvedere.org/la-storia-di-forte-belvedere/>

Forte Belvedere ima i svoju mrežnu stranicu ([www.fortebelvedere.org](http://www.fortebelvedere.org)) na kojoj se pruža usluga virtualne šetnje kroz utvrdu.

### **3.2. Fortifikacijski sustav Komárno – Komárom**

Područje gradova Komárno (Slovačka) i Komárom (Mađarska) imalo je značajnu vojnu ulogu još od razdoblja Rimskog Carstva. Tijekom druge polovice 19. stoljeća na južnoj obali Dunava podignute su i nadograđene tri utvrde – Fort Monostor, Fort Csillag i Fort Igmandi. Zajedno s obnovljenom Starom tvrđavom i Palatinskom linijom (sa 16 velikih bastiona međusobno povezanih zidinama) u Komárnu s druge strane Dunava utvrde su tvorile sustav obrambenih građevina.<sup>34</sup>

Utvrda Monostor jedna je od najvećih utvrda u modernoj povijesti srednje Europe. Ovaj povijesni spomenik uvršten je na UNESCO-ov popis svjetske baštine, a monumentalnim zidinama, bedemima i kilometarskom mrežom kazamata čini veličanstven prizor. Središte utvrde je Dunavski bastion, čija je prvotna uloga bila štititi Dunav. Unutar zidina Monostora smješteno je devet izložbi različitih tema. Zainteresirani za vojnu povijest mogu se diviti oružju i vojnim vozilima kao preostalim tragovima iz razdoblja Hladnog rata. U obnovljenom Dunavskom bastionu nalaze se makete vojnih brodova iz doba Austro-Ugarske Monarhije, a uređene prostorije u kazamatima prikazuju interaktivnu izložbu kombiniranu s uzbudljivom pustolovnom igrom. U kazamatima se nalaze brojni eksponati i interaktivne izložbe s video zapisima, 3D modelima i drugim sadržajima, a organiziraju se i tematske ture koje posjetitelje provode kroz vojni život 19. stoljeća.<sup>35</sup>

Utvrdu Csillag je u međuratnom razdoblju koristila Mađarska kraljevska vojska, a nakon Drugog svjetskog rata pretvorena je u hitne stambene objekte. Lokalna prehrambena zadruga kasnije je preuzela utvrdu i koristila je za skladištenje povrća. Realizacijom projekta Liget Budimpešta Fort Csillag je u potpunosti obnovljena i dodana joj je jedinstvena kulturna funkcija. Projektom je vraćena jedna od najznačajnijih građevina fortifikacijskog sustava Komárom, koji je krajem 19. stoljeća slovio za najveći vojni kompleks u srednjoj Europi. Nakon obnove utvrda je postala novi kulturni centar koji se prostire na više od 7.000 m<sup>2</sup>, gdje su nakon sedam desetljeća izložena izvanredna djela iz zapuštene zbirke Muzeja likovnih umjetnosti u Budimpešti. Utvrda Csillag tako djeluje kao moderan interaktivni muzej otvoren za sve dobne skupine. Mnoge prostorije su dobile novu funkciju, poput galerija, dvorane za

---

<sup>34</sup> *System of Fortifications at the Confluence of the Rivers Danube and Váh in Komárno - Komárom*, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1498/>

<sup>35</sup> *Komarom – Fort Monostor*, <https://forte-cultura.net/ansicht/getData/47>

projekcije, muzejske trgovine i kafića, a dvorište je uređeno na način da se može koristiti i kao kazalište na otvorenom.<sup>36</sup>



*Slika 2. Utvrda Csillag nakon renovacije (Izvor: ligetbudapest.hu)*

### **3.3. Fortifikacijski sustav Linz**

Kako bi spriječio daljnje krvoproliće Napoleonove vojske, kao i bilo kojeg drugog budućeg neprijatelja, nadvojvoda Maksimilijan odlučio je zaštititi grad Linz izgradnjom obrambenog sustava koji je blokirao prolaz duž rijeke Dunav. Tako je umjesto konvencionalnog fortifikacijskog sustava izgradio potpuno samostalne kule čiji su međusobni prolazi, umjesto zidinama, bili blokirani topništvom. Izgradnja prve eksperimentalne utvrde započela je 1828. godine, a do 1836. godine cijeli obrambeni sustav bio je okružen kulama i glavnom utvrdom na Pöstlingbergu, brežuljku na zapadnoj strani grada. Utvrda je imala dvojak cilj - zaštititi grad od neprijatelja i zaštititi vlasti od revolucionarnih građana. Ipak, nakon 1813. godine francuska vojska se nikada neće vratiti u ovaj dio Europe i utvrda je postala zastarjela. Zatvorena je početkom 1860-ih godina i, unatoč iznimno inovativnom dizajnu, ubrzo potpuno zaboravljena. Danas je sačuvano nešto manje od polovice izvornih tornjeva. Neki su pretvoreni u domove, a neki služe kao skladišta i galerije. Jedan od bastiona tvrđave pretvoren je u tramvajsku prugu, pa se do tvrđave može doći tramvajem, čija je linija izgrađena prije jednog stoljeća, a sadrži nekoliko originalnih vagona.<sup>37</sup>

<sup>36</sup> *Star Fortress in Komárom*, <https://ligetbudapest.hu/en/renewed-varosliget/star-fortress-in-komarom>

<sup>37</sup> Urošević, N., Kaurin, T., *European cultural routes – Routes of fortified architecture*, str.152.

### 3.4. Utvrda Soumenlinna u Helsinkiju

Jedna od najvećih pomorskih utvrda na svijetu pod imenom Soumenlinna nalazi se svega kilometar od Helsinkija u Finskoj te također predstavlja primjer dobre prakse revitalizacije graditeljskog naslijeđa. Unutar zidina ove utvrde nalazio se garnizonski grad s vojarnama, stambenim zgradama, svim pomoćnim građevinama te pristaništima.

Ova nekadašnja utvrđena vojna baza pretvorena je u turističku atrakciju pod zaštitom UNESCO-a i predstavlja vrlo popularnu zonu rekreacije. Utvrda Soumelinna je danas jedna od najvećih pomorskih tvrđava na svijetu, revitalizirana kao jedinstvena kulturna četvrt, sa 850 stalnih stanovnika i 350 ljudi koji tamo rade tijekom cijele godine. Ovaj model od transformacije i participativnog upravljanja zaštićenom utvrđenom baštinom, koja uspješno pripovijeda multikulturalnu povijest Finske i njezinih susjeda kroz visokokvalitetnu kulturnu i turističku ponudu, također osigurava kvalitetu života i zapošljavanje lokalne zajednice.<sup>38</sup>

Oko utvrde je osmišljeno nekoliko vođenih i slobodnih ruta. Plava ruta preko tvrđave vodi od sjevera prema jugu i prolazi sve glavne znamenitosti. Vođena tura je najbolji način obilaska tvrđave, kroz koju se predstavljaju glavne znamenitosti i ključni događaji u povijesti tvrđave, ali i u finskoj i europskoj povijesti. U sklopu tvrđave djeluje nekoliko muzeja, poput Muzeja Soumelinna, Vojnog muzeja, Muzeja igračaka, Muzeja carine, Muzeja Ehrensward i podmornice Vesikko.



Slika 3. Utvrda Soumenlinna (Izvor: FinlandTravel.fi)

---

<sup>38</sup> Urošević, N., *Models of valorisation of the common European heritage of Pula and the Brijuni Islands*, str. 37.



#### **4. FORTIFIKACIJSKI SUSTAV PULE KAO KULTURNO-TURISTIČKI PROIZVOD**

Zbog zaštite središnje ratne luke austro-ugarske mornarice razvija se kroz stotinu godina jedinstveni sustav obrane koji se u nekoliko prostornih faza prostirao na sjeveru do Barbarige i uvale Sv. Jakova, na zapadu je obuhvaćao otoke Brijuni, na jugu se protezao do Premanturskog rta, a na istoku do Šišana, Valture i Kavrana. Tako je Pula sa svojim zaljevom, pretvorenim početkom 20. stoljeća u prostranu luku, s izgrađenim snažnim sustavom modernih fortifikacija, tijekom Prvoga svjetskog rata postala utvrđeni grad, jedan od najbolje branjenih gradova Europe.<sup>39</sup>

Tek na osnovi iscrpnog istraživanja pulski fortifikacijski sustav se može vrednovati kao svjedočanstvo određenog vremena, faze u općem razvoju graditeljstva i urbanističkom preobražaju Pule. Utvrde koje okružuju grad imaju određenu spomeničku vrijednost. Ona je u prvome redu povijesna, a u nekim slučajevima i estetska. Građevine pulskog fortifikacijskog sustava tvorile su dio najvažnije pomorske baze koja je, osim arsenala u Veneciji, ikada izgrađena na Jadranu. Osim vojno-strategijskog značenja, vrlo je važno i njeno političko značenje u odmjeravanju snaga europskih imperijalističkih sila i ekspanzionističkih pretenzija.<sup>40</sup> Obrambene su građevine, kroz stvaralački proces prilagođavanja različitim ambijentima i uvjetima obrane - osobito tehnikom tradicijske gradnje kamenom, postale autentična arhitektonska zdanja, zadnji primjerci jedne umjetnosti koja je danas nestala, a to je arhitektura fortifikacija. Najveći doseg te arhitekture njezina je geometrijska čistoća, jednostavni i skladni izraz snage i opstojnosti. Proizvod su umijeća građenja u 19. stoljeću s određenom umjetničkom vrijednošću.<sup>41</sup>

##### **4.1. Pulski fortifikacijski sustav**

Obrambeni sustav, poznat i pod nazivom *Pomorska tvrđava Pula*, građen je od 1813. do 1918. godine. Od ukupno 56 obrambenih kompleksa i građevina, na području Pule nalazi se njih 31 (17 utvrda, osam topničkih bitnica, zidine arsenala, obrambena stražarnica, barutana, laboratorij topništva, skladište hrane i vodocrpilište), na Brijunima se nalazi 10 građevina i kompleksa (tri utvrde i sedam topničkih bitnica), na području Općine Bale nalazi se šest građevina i kompleksa (tri utvrde, dvije topničke bitnice i jedna obrambena vojarna) te devet građevina i kompleksa koje se nalaze na području Grada Vodnjana, Općine Ližnjan i Općine

---

<sup>39</sup> M. Trogrlić, Ž. Stepanić: *Pula kao austro-ugarska ratna luka*, str. 24.

<sup>40</sup> Piplović, S., 1989.: *Fortifikacijski sustav Pule iz 19. stoljeća: potreba detaljnijeg istraživanja i zaštite*, str. 200.

<sup>41</sup> M. Trogrlić, Ž. Stepanić: *Pula kao austro-ugarska ratna luka*, str. 25.

Medulin.<sup>42</sup> Utvrde su građene na uzvisinama s kojih se prostirao dobar pogled, a osigurana je bila i vizualna veza između susjednih utvrda. Razmak utvrda bio je uvjetovan dometom bočne artiljerije radi osiguravanja međuprostora, a udaljenost od grada ovisno o dometu napadačke artiljerije. Prve utvrde oko Pule bile su građevine u obliku potpunog ili sa stražnje strane otvorenog kružnog prstena. U sredini se nalazilo okruglo dvorište obično s cisternom za vodu. Utvrde su zidane dobro obrađenim kamenim klesancima s jakim svodovima od opeke.<sup>43</sup> Pulski sustav fortifikacija pripada povijesti i kulturi grada te predstavlja graditeljsko kulturno naslijeđe od europskog značaja.

Pulskom fortifikacijskom sustavu pripadaju utvrde Bourguignon, Casoni Vecchi, Kaštel, Kaiser Franz I., San Michele, Monvidal, San Giorgio, Bradamante (Valmarin), San Daniele, Turtian (Turcian), Pomer (Castiun), Verudela, Marie Louise, Musil i Stoja, koje se nalaze u Puli, zatim Kaštelir, Monte Grosso, Munide i Punta Christo u Štinjanu, pa Brioni Minor, Tegetthoff i Peneda na Brijunima te Fort Forno, Paravia Ost i Paravia West na području Barbarige. Postojale su još dvije utvrde na području Pule, a to su utvrda Zaro, srušena 1869. godine i Fort Maximilian, koja je srušena 1960. godine. Za veoma mali dio utvrda ovog sustava su tijekom proteklih desetljeća pronađeni novi oblici korištenja i prenamjene.

## 4.2. Primjeri dobre prakse

### 4.2.1. Povijesni i pomorski muzej Istre, Zerostrasse i Fort Centar Pula

Povijesni i pomorski muzej Istre se nalazi u sklopu pulskog Kaštela i djeluje od 1955. godine. Kaštel (*Hafenkastell*) je u 17. stoljeću podigla Mletačka Republika s ciljem obrane posjeda u južnome dijelu Istre, a tijekom austro-ugarske vladavine služio je kao skladište, vojarna i promatračnica. U sklopu muzeja djeluje Edukativno-pedagoški odjel čija je svrha educirati djecu i mlade različitih dobi te približiti Povijesni i pomorski muzej različitim grupama korisnika. Kaštel je također mjesto događanja brojnih kulturno-zabavnih manifestacija, koncerata, filmskih projekcija i kazališnih predstava tijekom ljetnih mjeseci.

2021. godine otvoren je *Zerostrasse* – sustav tunela i podzemnih prostorija koje se nalaze ispod Kaštela, a u Prvome svjetskom ratu služile su za smještaj materijala, streljiva i posade te kao zatvor za neprijateljske vojnike. Četiri tunela vode prema različitim dijelovima užeg centra grada. U sklopu projekta „*Pulski fortifikacijski sustav kao novi kulturno-turistički proizvod*“, sufinanciranog od strane Europskog fonda za regionalni razvoj, ugrađeno je dizalo koje je

---

<sup>42</sup> Krizmanić, A., *Pulska kruna: Pomorska tvrđava Pula*, str.

<sup>43</sup> Piplović, S., 1989.: *Fortifikacijski sustav Pule iz 19. stoljeća: potreba detaljnijeg istraživanja i zaštite*, str.

povezalo *Zerostrasse* i Kaštel. Središnji dio i dijelovi tunela pretvoreni su u izložbeni prostor u kojemu se mogu pogledati stare fotografije Pule iz razdoblja Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Italije. Fotografije prikazuju nekadašnji način života u gradu, gradski promet (s posebnim naglaskom na tramvaj koji je od 1904. do 1933. prometovao u Puli) te pulske građevine, od kojih neke već odavno ne postoje, a razrušene tijekom savezničkog bombardiranja grada.



*Slika 4. Zerostrasse (Izvor: vlastita arhiva)*

U srpnju 2022. godine u sklopu Povijesnog i pomorskog muzeja Istre otvoren je posjetiteljski centar pod nazivom *Fort Centar Pula*, u kojem se može posjetiti multimedijalna izložba o pulskom fortifikacijskom sustavu. Cilj ovog posjetiteljskog centra je upoznati posjetitelje s fortifikacijskim sustavom Pule kroz izložbu u kojoj je predstavljeno 28 utvrda i mnogi drugi objekti koji su nekada korišteni u vojne svrhe. Izložbom je obuhvaćen cijeli sustav obrane Pomorske tvrđave Pula, načini gradnje utvrda i njihove vrste, vrste naoružanja, a djelomično je predstavljen i nekadašnji način života koji su brojni vojnici živjeli unutar utvrda. U izložbu su, pored fotografija, vojničkih odijela i druge opreme, uklopljeni interaktivni ekrani i makete koji djeluju kao info zone. Jedan dio posjetiteljskog centra djeluje kao prodajni centar gdje se mogu kupiti knjige, olovke, torbe i slično.



Slika 5. Multimedijalna izložba o fortifikacijskom sustavu Pule, Fort Centar Pula (Izvor: vlastita arhiva)

#### 4.2.2. Aquarium Pula

Aquarium Pula nalazi se u utvrđi Verudela i specifično je mjesto gdje se na jedinstven način spajaju bogatstvo Jadrana i stoljetna vojna povijest Pule. U utvrđi se nalazi preko stotinu vrsta riba sjevernog i južnog Jadrana, kao i brojne druge vrste iz tropskih morskih i slatkih voda te ribe iz hrvatskih rijeka i jezera. Aquarium Pula je do sada bio pokretač brojnih projekata koji su usmjereni na zaštitu ugroženih jadranskih vrsta te pokretanje Centra za oporavak morskih kornjača, a provodi i brojne edukativne radionice i druge aktivnosti kroz oceanološki program „Plava škola“. U sklopu akvarija nalazi se i prihvatni centar „Plemenito utočište“ u kojemu se na temelju adekvatne i stručne podloge u kontroliranim održavaju plemenite periske, čime se nastoji osigurati preživljavanje ove ugrožene vrste.<sup>44</sup>

Utvrđi Verudela primjer je dobre prakse revitalizacije za znanstvene, edukativne i kulturno-turističke svrhe te centra za očuvanje ugroženih biljnih i životinjskih vrsta. Također je dobar primjer rekonstrukcije dijela utvrde, odnosno rekonstrukcije topničkog bloka, koji je prenamijenjen u prostor za tri nova akvarija. 2018. godine predstavljen je završetak projekta rekonstrukcije dijela utvrde, odnosno topničkog bloka na kojem je izvedena čelična kupola.

<sup>44</sup> Aquarium Pula, <http://aquarium.hr/>

Obnovljeni topnički blok prenamijenjen je u novi akvarij, a utvrdu je vraćena autentičnost i nekadašnji izvorni izgled.

#### 4.2.3. Fort Punta Christo

Udruga prijatelja obalne utvrde „Punta Christo“ Štinjan od 2002. godine koristi, održava i upravlja utvrdom Punta Christo te brine o njenom očuvanju i revitalizaciji. Nakon više od desetljeća glazbenih festivala i drugih glazbenih manifestacija, Punta Christo je 2021. godine otvorio svoja vrata javnosti i predstavio do tada mnoge nedostupne prostorije i tunele, koje svjedoče o jednom od najznačajnijih razdoblja pulske povijesti te specifičnom vojnom i graditeljskom inženjerstvu. Očišćene su brojne prostorije i tuneli unutar tvrđave, osigurani prolazi, stubišta i vidikovci. Pored središta glazbenih događaja različitih žanrova, Punta Christo je mjesto održavanja izložbi i edukacije zainteresiranih skupina različitih dobnih skupina. Tijekom ljetnih mjeseci na tvrđavi radi i caffè bar. U sklopu bara nalazi se biblioteka i drugi simbolični suveniri, čijom se kupovinom pridonosi samoodrživosti.



Slika 6. Unutrašnjost utvrde Punta Christo (Izvor: vlastita arhiva)

### 4.3. Ključni problemi valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava

Nedostatna stručna istraženost i izostanak elementarne brige o naslijeđenim vrijednostima vojnoga graditeljstva danas znatno otežavaju rehabilitaciju fortifikacijskoga naslijeđa i potrebu integralne zaštite odabranih, osobito vrijednih demilitariziranih područja. Nažalost, zalaganja

malobrojnih pojedinaca za temeljitu obradu, zaštitu i promociju vojnoga graditeljstva također su bezuspješna.<sup>45</sup>

Značajan problem predstavlja vlasništvo i neriješeni imovinsko-pravni odnosi zbog čega najčešće nije moguće planirati, a time ni realizirati brojne projekte kroz koje se mogu primijeniti novi oblici namjene utvrda pulskog fortifikacijskog sustava. Nedostatak interesa na državnoj razini te brojni sudski sporovi između države i jedinica lokalne samouprave sprječavaju bilo kakav ozbiljniji rad na valorizaciji i revitalizaciji dijela fortifikacijskog naslijeđa.

Nadalje, ne postoji specifično razvijen sustav kroz koji bi se mogla voditi evidencija i inventarizacija fortifikacijskog naslijeđa, po uzoru na kataloge austro-ugarskih fortifikacija srednje Europe. U takvu evidenciju mogla bi se upisati terenska istraživanja i brojni dokumenti prikupljeni dosadašnjim i budućim istraživačkim radom te bi se kroz istu moglo detaljno pratiti stanje pojedinih fortifikacijskih objekata. Uz pomoć ovakve evidencije jednostavnije bi se odredile razvojne strategije i postavili prioritete u obnovi ovog graditeljskog naslijeđa.

Jedan od ključnih problema je također nedostatna komunalna i prometna infrastruktura (u većini slučajeva nepostojeća!), koja je neophodna za smještaj bilo kakvih sadržaja u prostore utvrda, kao i njihovu rekonstrukciju te redovito održavanje i čišćenje. Primjer takvog problema je utvrda Punta Christo, kojom upravlja udruga neprofitnog karaktera i primorana je o vlastitom trošku osiguravati struju i vodu, a pristupna cesta je u veoma lošem stanju.

Nedostatak komunikacije s lokalnim stanovništvom i drugim ključnim dionicima te nedostatak svijesti o nužnosti identificiranja potreba lokalnog stanovništva po pitanju korištenja javnih prostora još je jedan problem u valorizaciji pulskog fortifikacijskog sustava. Brojna pulska gradska i prigradska naselja nemaju konkretne javne prostore za odmor, rekreaciju, druženja, manifestacije i druga kulturno-zabavna događanja, a ako ih i imaju, najčešće takvi prostori ne zadovoljavaju potrebe lokalnog stanovništva.

---

<sup>45</sup> Mavar, Z., *Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva*, str. 190.

## 5. MODELI REVITALIZACIJE FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA PULE

Razvoj kulturno-turističkog proizvoda počiva na suradnji javnog i privatnog sektora te na podršci koju dobivaju od svih čimbenika u procesu. Jedan od preduvjeta uspješnog razvoja kulturno-turističkih proizvoda, osobito s lokalnog i regionalnog aspekta, je stvaranje klime koja će podržavati i poticati njihov razvoj. Svi čimbenici u procesu, od tijela Vlade preko lokalne i regionalne uprave, turističkih i kulturnih organizacija pa do pojedinaca, moraju biti svjesni činjenice da je kulturno-turistički proizvod jedan od razvojnih prioriteta. U tom kontekstu, specifični ciljevi su sljedeći:

- stvoriti klimu na nacionalnoj razini, koja će podržavati razvoj kulturno-turističkih inicijativa;
- stvoriti okruženje u kojemu će sve interesne skupine razumjeti ulogu i mjesto kulturno-turističkog proizvoda u kulturnom, turističkom i cjelokupnom gospodarskom razvoju;
- stvoriti specifično okruženje u kulturnom sektoru koje će opravdati i poticati prezentiranje i upravljanje kulturnim resursima na način da se od njihovog stavljanja u turističku funkciju ostvaruje ekonomska korist.<sup>46</sup>

Procesu valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava potrebno je pristupiti interdisciplinarno te uključiti stručnjake iz područja arheologije, arhitekture i urbanizma, ekonomije, krajobrazne arhitekture, geografije, sociologije, etnologije, povijesti, građevinarstva i drugih znanstvenih disciplina, kako bi se na temelju kvalitetne suradnje identificirale kritične točke, postavili kriteriji i prioriteti obnove, osmislili novi načini korištenja te predstavili kao novi kulturno-turistički proizvod. Pritom ne treba zaboraviti utjecaje novog turističkog proizvoda na destinaciju i lokalno stanovništvo, koje mora biti važan sudionik u revitalizaciji ovog značajnog graditeljskog naslijeđa te od istog imati društvene i kulturne koristi.

Jedna od mogućnosti koje se mogu primijeniti na fortifikacijski sustav Pule jest razvoj teme i priče na temelju kojih će se isti interpretirati te njegovo povezivanje u lokalnu rutu, ali i povezivanje s drugim fortifikacijskim sustavima na prostoru Europe u cjelovit kulturno-turistički proizvod na europskoj razini. Potrebno je aktivno raditi na podizanju svijesti lokalnog stanovništva o vrijednosti i potrebi očuvanja fortifikacijskog sustava kao značajnog graditeljskog naslijeđa iz jednog veoma važnog povijesnog razdoblja grada Pule. Utvrde

---

<sup>46</sup> *Strategija razvoja kulturnog turizma*, str. 18.

pulskog fortifikacijskog sustava imaju potencijala biti novi muzeji, znanstveno-istraživački laboratoriji i kreativno-edukativni centri u kojima će se odvijati brojne tematske radionice, kroz koje će posjetitelji i lokalno stanovništvo učiti o (vlastitoj) povijesti i tradiciji. Također ovo mogu biti mjesta na kojima će se tijekom cijele godine organizirati tematski sajmovi, u sklopu kojih će se na strani ponude naći mnogi lokalni gastronomi, vinari, maslinari, obiteljsko-poljoprivredna gospodarstva, pčelari i drugi mali lokalni proizvođači.

### **5.1. Lokalne rute fortifikacijske arhitekture**

Pulski fortifikacijski sustav može se povezati u nekoliko biciklističkih ili pješačkih ruta različite duljine i težine, prema različitim dijelovima grada, povezujući ujedno i pojedina prigradska naselja. Budući da su utvrde Punta Christo, Monte Grosso i Munide već povezane kroz projekt ADRIFORT, u ovu rutu može se uključiti i Kaštelir. Druga ruta može obuhvaćati obalnu bitnicu Fižela, utvrde Marie Louise, Muzil, Stoju, i bateriju San Giovanni te završiti u utvrdi Verudela s posjetom Aquariumu Pula. Treća ruta može biti nešto zahtjevnija biciklistička staza, obuhvaćati utvrde San Giorgio, Valmarin i San Daniele te završiti piknikom u Šijanskoj šumi. Četvrta biciklistička staza može povezati utvrde Turtian i Pomer. Peta staza može biti biciklističko-pješačka i povezivati utvrde u samom gradu i to Monvidal, Sveti Mihovil, park Monte Zaro (gdje se do 1869. godine nalazila utvrda Zaro) te završiti na Kaštelu posjetom Povijesnom i pomorskom muzeju Istre.

Neophodno je da sve utvrde uključene u ove lokalne rute budu dostupne za razgledavanje, s osiguranim pristupima i sigurnim prostorijama te da se u njima ili njihovim vanjskim dijelovima nalaze informativne ploče, koje će posjetitelje informirati o nastanku, načinu gradnje i pojedinačnim ulogama. Budući da je vandalizam jedan od najvećih neprijatelja pulskih utvrda, potrebno je promišljati o načinima zaštite istih, što zahtijeva dodatna financijska sredstva, no jedino na taj način se može osigurati daljnja funkcionalnost i sigurnost cjelokupne opreme. U realizaciji ovog projekta treba oformiti adekvatnu radnu skupinu koja će uključivati stručnjake iz različitih znanstvenih disciplina te u suradnji s Gradom Pulom aplicirati za osiguravanje financijskih sredstava iz europskih fondova.

### **5.2. Posjetiteljski centar Punta Christo**

Punta Christo je utvrda s velikim brojem prostorija, stoga je pogodna za smještaj različitih kulturnih, društvenih, zabavnih i drugih sadržaja, koji će nastaviti privlačiti domaće i strane turiste te lokalno stanovništvo. Pored aktualnih glazbenih događanja i povremenih izložbi, u utvrdi se može smjestiti posjetiteljski centar kroz koji će se prikazivati tijekom gradnje te rad brojnih mehanizama koji su unatoč proteku vremena i brojnim krađama ipak sačuvani do danas.



Ovakav posjetiteljski centar sadržavao bi multimedijalnu izložbu o gradnji i životu unutar Punta Christa u vremenu od gradnje utvrde i Prvog svjetskog rata sve do posljednjih godina korištenja utvrde u vojne svrhe te izložbu o mornaričkom zrakoplovstvu čije su se hidrobaze i hangari nalazile u blizini. Drugi dio posjetiteljskog centra može biti zabavno-edukativnog karaktera, odnosno u nekoliko prostorija može se osmisliti *escape room* i multimedijalne igre za djecu i najmlađe.

Pojedini vanjski dijelovi utvrde mogu se prenamijeniti u prostore za filmske projekcije i ljetna kina, a također mogu biti i mjesta održavanja tematskih sajмова na kojima će svoje proizvode nuditi lokalni poljoprivrednici, maslinari, vinari, umjetnici i drugi. Budući da se u utvrdi već nalazi manja biblioteka, dodatno se može pokrenuti i izdavačka djelatnost od čega će dio prihoda odlaziti za održavanje i funkcioniranje same utvrde.

### **5.3. Posjetiteljski centar San Daniele**

Utvrda San Daniele nalazi se u neposrednoj sredini kompleksa pećina Šandalja, što je čini idealnim mjestom za smještanje posjetiteljskog centra na istu temu. Gradnjom utvrde oko 1880. godine uništeni su svi arhitektonski tragovi nekadašnjeg prapovijesnog gradinskog naselja, dok su kasnijim širenjima kamenoloma tijekom 1950-ih uništeni brojni grobovi iz brončanog doba na tome području. Utvrda San Daniele je pogodna za smještanje izložbe kroz koju se može vidjeti tijek arheoloških istraživanja kompleksa Šandalja, rezultati provedenih istraživanja i mnoge druge zanimljivosti o prapovijesnom životu na području Pule i šire okolice.

### **5.4. Muzej Kaštelir**

Utvrda Kaštelir pogodna je za prenamjenu u muzej u sklopu kojeg može djelovati biblioteka i arhiv te djelovati kao mjesto očuvanja i kulturne razmjene. Ideja je osmisliti izložbeni postav kroz koji će se prikazati urbanistički razvoj grada Pule kroz sva povijesna razdoblja, a s posebnim naglaskom na razdoblje austro-ugarske vladavine, tijekom kojeg su u gradu izgrađene brojne građevine za stambene, društvene, javne, vojne, industrijske, komunalne i druge svrhe. Drugi stalni izložbeni postav javnosti može približiti umjetnike, književnike i putopisce, čiji je književno-umjetnički rad vezan za život, boravak ili rad u Puli te njihova djela koji Pulu prikazuju, opisuju i smještaju kao glavno mjesto radnje. U sklopu muzeja Kaštelir može djelovati kreativno-edukativni centar gdje će se održavati brojne radionice kulturnog i umjetničkog karaktera za sve dobne skupine. To primjerice mogu biti škole crtanja i slikanja, radionice lončarstva, izrada maketa, kreativnog pisanja, filmske radionice i drugo. Tijekom ljetne sezone u dvorištu utvrde mogu se održavati književne večeri, glazbene večeri i slična događanja.

## ZAKLJUČAK

Kulturni turizam je poseban oblik turizma kojemu su svojstvena turistička kretanja zbog potrebe za kulturom, posjećivanja kulturnih manifestacija i želje za širenjem vidika te učenjem o tradiciji različitih naroda i kultura. Kulturni turisti današnjice tragaju za autentičnim iskustvima u doživljavanju različitih kultura, a destinacije, prateći suvremene trendove, prilagođavaju se svojom ponudom i aktivno rade na kreiranju novih kulturno-turističkih proizvoda i sadržaja. Na taj način osigurava se zadovoljstvo posjetitelja, informiranost lokalne zajednice te konkurentnost i atraktivnost destinacije kulturnog turizma.

Graditeljska kulturna baština sve se više nalazi u ulozi kulturno-turističkog proizvoda. Svrha takvih proizvoda nije samo generirati ekonomske koristi, već promicati kulturne vrijednosti koju ta baština ima i podizati svijest o njezinom očuvanju. Ovakve vrijednosti u svojim su fortifikacijskim sustavima prepoznale mnoge europske države te sustavnim radom i istraživanjem ostvarile njihovu revitalizaciju u vidu novih načina korištenja, dostupnih široj zajednici, s ciljem kulturne razmjene i suradnje. Takvi europski primjeri jesu revitalizacija fortifikacijskih sustava u Trentinu, Komárnu i Linzu, kao i utvrda Soumenlinna.

Pulski fortifikacijski sustav impresivan je primjer graditeljske kulturne baštine i simbol jednog značajnog povijesnog razdoblja, koji u kulturnom smislu povezuje mnoge europske zemlje. Tek je nekoliko utvrda ovog sustava uspjelo biti dijelom novih oblika korištenja u vidu muzeja, akvarija i mjesta održavanja različitih kulturno-zabavnih manifestacija, dok je preostali dio žrtva birokracije, sudskih sporova o vlasništvu, nedostatka interesa na državnoj razini i posljedično nemogućnosti sustavnog rada, istraživanja i kreiranja baza po uzoru na europske primjere.

Mnogo je modela revitalizacije pulskog fortifikacijskog sustava. Prije svega, to može biti jedinstveno povezivanje utvrda, dijelova grada i prigradskih naselja kroz nekoliko biciklističkih i pješačkih staza, prema linearnom tematskom modelu revitalizacije. Na taj način pulske utvrde mogu postati mjesta kulture, edukacije, kreativni centri i centri raznih ugostiteljsko-turističkih sadržaja. Ovakvi oblici revitalizacije, osim što će podići atraktivnost Pule i profilirati je kao destinaciju kulturnog turizma, biti će i ključni dionici u predstavljanju jedne graditeljske umjetnosti koja je nestala prije cijelog stoljeća, a svjedoči o jednom velikom razdoblju razvoja grada i njegove strateške važnosti.

## LITERATURA

### Knjige

1. Antolović, J., 1998: *Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine*, MIKRORAD d.o.o., Zagreb
2. Dujmović, M., 2014: *Kultura turizma*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula
3. Jelinčić, D.A., 2008: *Abeceda kulturnog turizma*, MEANDAR, Zagreb
4. Krizmanić, A., 2009: *Pulska kruna : pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja: knjiga 1. i 2.*, Čakavski sabor, Pula
5. Radošević, B., 2013: *Selektivni oblici turizma*, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd
6. Richards, G., 1996: *Cultural Tourism in Europe*, CABI, Wallingford
7. Sanković-Simčić, V. 2000:., *Revitalizacija graditeljske baštine*, NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo
8. Urošević, N., Afrić-Rakitovac, K., 2017: *Models of valorization of cultural heritage in sustainable tourism*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula

### Znanstveni članci

1. Mavar, Z., 2016: *Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske
2. Obad Šćitaroci, M., *Modeli revitalizacije i unapređenja kulturnoga naslijeđa*
3. Pančić Kombol, T., *Kulturno naslijeđe i turizam*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 16-17, 2006
4. Regan, K., Nadilo, B., 2013: *Utvrde Pule i okolice (II. dio)*, Građevinar, 65 (2013) 3
5. Trogrlić, M., Štepanić, Ž., 2007: *Pula kao austro-ugarska ratna luka*, Školski vjesnik: časopis za pedagošku teoriju i praksu, Vol. 56 No. 1. - 2.

### Internetski izvori

1. AktivniTurizam.hr, *Kulturni turizam Istra*, <https://aktivniturizam.hr/destinacija/kulturni-turizam/istra> – pristup 20. lipnja 2022.
2. City of Krakow, *3 days in Krakow*, <https://www.krakow.pl/zalacznik/374884> – pristup 10. srpnja 2022.
3. Forte Belvedere, *La storia di Forte Belvedere*, <https://www.fortebelvedere.org/la-storia-di-forte-belvedere/> - pristup 08. srpnja 2022.

4. Forte Cultura, *Komarom – Fort Monostor*, <https://forte-cultura.net/ansicht/getData/47> - pristup 10. srpnja 2022.
5. Grad Pula-Pola, *Pulska utvrda Montegrosso – konzervatorska podloga 2014.*, Poreč, [https://www.adrifort.eu/sites/default/files/gestione\\_attivita\\_documento/allegati\\_documenti/4.4.%20CITY%20OF%20PULA.CONSERVATION%20STUDY%20OF%20MONTEGROSSO.pdf](https://www.adrifort.eu/sites/default/files/gestione_attivita_documento/allegati_documenti/4.4.%20CITY%20OF%20PULA.CONSERVATION%20STUDY%20OF%20MONTEGROSSO.pdf) – preuzeto 29. lipnja 2022.
6. Hiperprostor, *Rekonstrukcija topničkog bloka u utvrđi Verudella*, <https://www.hiperprostor.hr/rekonstrukcija-topnickog-bloka-u-ut>, pristup 10. srpnja 2022.
7. Institut za turizam, *TOMAS 2008 Kulturni turizam*, [http://www.iztg.hr/UserFiles/File/novosti/2009\\_TOMAS\\_Kulturni\\_turizam\\_2008\\_Sa\\_zetak\\_i\\_Prezentacija.pdf](http://www.iztg.hr/UserFiles/File/novosti/2009_TOMAS_Kulturni_turizam_2008_Sa_zetak_i_Prezentacija.pdf) – preuzeto 08. srpnja 2022.
8. Kolarić, M., *Šandalja*, <https://www.starapovijest.eu/sandalja/> – pristup 05. rujna 2022.
9. Liget Budapest, *Star Fortress in Komárom*, <https://ligetbudapest.hu/en/renewed-varosliget/star-fortress-in-komarom> - pristup 10. srpnja 2022.
10. Ministarstvo kulture RH, *Nepokretna kulturna baština*, <https://min-kulture.gov.hr/print.aspx?id=369&url=print> – pristup 28. lipnja 2022.
11. Ministarstvo kulture RH, *Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015*, <https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Strategija%20za%20zaštite%20i%20održivog%20gospodarskog%20korištenja%20kulturne%20baštine%20Republike%20Hrvatske%20za%20razdoblje%202011.%E2%80%932015..pdf> – preuzeto 28. lipnja 2022.
12. Vlada Republike Hrvatske i Ministarstvo turizma, *Strategija razvoja kulturnog turizma*, <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva/73.%20-%201.4.pdf> – preuzeto 28. lipnja 2022.
13. UNESCO, *System of Fortifications at the Confluence of the Rivers Danube and Váh in Komárno - Komárom*, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1498/> - 10. srpnja 2022.

## POPIS PRILOGA

### Prilog 1:

#### **Intervju s Daliborom Dabićem, predsjednikom Udruge prijatelja obalne utvrde Punta Christo Štinjan, 18. srpanj 2022. godine**

**1. Koliko dugo održavate utvrdu Punta Christo?**

Utvrdu održavamo već dvadesetak godina kao Udruga prijatelja obalne utvrde Punta Christo Štinjan. Udruga je registrirana 2002. godine s ciljem obnove i revitalizacije utvrde Punta Christo.

**2. Na koji način je uređeno korištenje utvrde? Kako se financirate?**

Udruga sa Gradom Pulom ima sklopljen ugovor o korištenju utvrde, no problem je aktualni sudski spor između Grada Pule i Republike Hrvatske po pitanju vlasništva nad utvrdom. Financiramo se vlastitim sredstvima, koja najčešće prikupljamo prodajom knjiga, bedževa, organizacijom raznih izložbi i glazbenih događanja, putem donacija ili pomoći prijatelja.

**3. Što Punta Christo trenutno nudi svojim posjetiteljima?**

Pored raznih glazbenih događaja, na Punta Christu se povremeno održavaju izložbe, a javnost može doći i razgledati očišćene i uređene prostorije tvrđave, kupiti knjige ili bedževe. U nekoliko navrata ovdje su se provele i vođene ture za školarce, ali i realizirane su brojne suradnje sa vrtićima.

**4. Koji su bili najveći problemi s kojima ste se susreli na Punta Christu?**

Zasigurno je najveći problem sama infrastruktura koje u početku nije ni bilo. Bez infrastrukture nije bilo ni preduvjeta za organizaciju bilo kakvog ozbiljnijeg događaja. Sami smo smišljali načine kako do utvrde dovesti struju i vodu i isto realizirali o vlastitom trošku.

**5. Koji su vaši daljnji planovi u upravljanju ovom utvrdom? Koje mogućnosti za daljnji razvoj vidite i koja su ograničenja?**

Glavni cilj sada je izboriti se za novi ugovor o korištenju utvrde, a budući da je u tijeku spor Grada Pule i Republike Hrvatske o vlasništvu nad tvrđavom trenutno nisu mogući nikakvi ozbiljniji projekti. Nekoliko projekata je već razmotreno, neki su već pripremljeni, no za njihovu realizaciju nedostaju financijska sredstva. Punta Christo bi mogao biti lijepo pulsko izletišta, promotor umjetničke proizvodnje i idealna lokacija za jednu vrstu sajma na kojemu će na strani ponude sudjelovati domaći autohtoni

proizvođači, primjerice vinari, maslinari ili proizvođači sira. Utvrda je također dovoljno velika da se u njoj organiziraju i kino projekcije.

**6. Što mislite koje su najznačajnije vrijednosti ove utvrde? Može li utvrda Punta Christo biti konkurentan kulturno-turistički proizvod?**

Apsolutno. Velika prednost ove utvrde što su u njoj vidljive sve faze gradnje i prisutni potpisi graditelja iz doba Austro-Ugarske. Skladišta municija, tuneli, mehanizmi – čak su sačuvana i vrata jednog dizala. Sve se to može prikazati i dodatno prezentirati kroz multimedijalne i interaktivne izložbe.

**Prilog 2:**

**Intervju s Katarinom Pocedić, višom kustosicom i muzejskom pedagoginjom i Katarinom Marić, višom kustosicom Povijesnog i pomorskog muzeja Istre, autoricama multimedijalne izložbe o fortifikacijskom sustavu Pule u Fort centru Pula, 20. srpanj 2022. godine**

**1. Postoje li daljnji planovi po pitanju revitalizacije pulskog fortifikacijskog sustava?**

Planovi uvijek postoje. Što se muzeja tiče, cilj nam je usmjeriti se prema školama i organizirati edukativne programe kojima bi potakli razvoj svijesti o fortifikacijskoj baštini.

**2. Što mislite u kojem smjeru dalje treba revitalizirati pulski fortifikacijski sustav? Koje su mogućnosti?**

Mogućnosti su velike. Svaki smjer revitalizacije je dobar smjer. Za početak je potrebno urediti pitanje vlasništva.

**3. Nedavno su u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre održana predavanja arhitekta Fiorenza Meneghellija i Giuseppea Ferrandija, ravnatelja Fondacije Povijesnog muzeja Trentina, u sklopu kojih su nam predstavili projekt uspješne revitalizacije fortifikacijskog sustava u Trentu i katalog austro-ugarskih fortifikacija. Mislite li da se nešto slično može odraditi i na pulskom fortifikacijskom sustavu?**

Naravno, dobrim planiranjem i suradnjom institucija i zajednice moguće je ostvariti veliki napredak prema revitalizaciji utvrda.

**4. Može li se pulski fortifikacijski sustav povezati u jednu lokalnu kulturno-turističku rutu?**

To bi bila jedna prelijepa ruta, međutim problem je pitanje vlasništva. Utvrde se nalaze u gradskom i državnom vlasništvu. To bi prvo trebalo riješiti. Nakon toga uređenje okoliša jer su mnoge utvrde nedostupne pa zatim krenuti u sustavnu obnovu utvrda.

**5. Što mislite koji su sadržaji najprimjereniji za utvrde? Mogu li to biti muzeji, znanstvene institucije, mali coworking centri ili kreativno-edukativni centri?**

Utvrdama pristaje sve. Sve iz znanstvenih, kreativno-edukativnih područja svakako, međutim i šire. Mogu tu biti i druge industrijske grane, gastro ponuda. Važno je dobro osmisliti plan pa prema njemu djelovati. Za sve ima mjesta. No, najvažnije je da imaju dugoročan plan održavanja i funkcioniranja. Ono što se pokazalo najboljim rješenjima kod sličnih primjera jest da utvrde ili veće bitnice budu uređene, a da sadržaj bude privremen i na raspolaganju zajednici. Trajna rješenja poput nekoliko muzeja (odnosno muzejskih postava ili slično nisu dobra rješenja jer iziskuju ogromna financijska sredstva koja se s vremenom neće moći nabaviti.

**6. Što smatrate najvećim izazovima i ključnim problemima u valorizaciji pulskog fortifikacijskog sustava? Vidite li moguća rješenja?**

Izazova i problema ima puno, ali nisu nerješivi. Sustavno planiranje je najvažnije. Kao što smo već navele potrebno je prvo riješiti pitanje vlasništva.

Moguća rješenja uvijek postoje. U suradnji sa lokalnom zajednicom osmisliti plan i prema njemu djelovati.

**7. Mislite li da je lokalno stanovništvo svjesno vrijednosti koju ima pulski fortifikacijski sustav? Kako dodatno podići svijest o potrebi očuvanja ovog graditeljskog naslijeđa?**

Lokalno stanovništvo je itekako svjesno vrijednosti baštine koju ima. Potvrdili su nam to i građani kojih se na otvorenju izložbe okupilo jako puno. Tema pulskih fortifikacija je uvijek aktualna samo treba biti aktivnije djelovanje. Svijest i savjest se podiže unutar obrazovnog sustava, građanskim inicijativama i projektima koje provode kulturne ustanove.

## **Popis slika**

|   |    |
|---|----|
| Slika 1. Forte di Cadine (Izvor: VisitTrentino.info).....   | 20 |
| Slika 2. Utvrda Csillag nakon renovacije (Izvor: ligetbudapest.hu) .....  | 22 |
| Slika 3. Utvrda Sounmenlinna (Izvor: FinlandTravel.fi) .....  | 23 |
| Slika 4. Zerostrasse (Izvor: vlastita arhiva).....  | 26 |
| Slika 5. Multimedijalna izložba o fortifikacijskom sustavu Pule, Fort Centar Pula (Izvor: vlastita arhiva)..... | 27 |
| Slika 6. Unutrašnjost utvrde Punta Christo (Izvor: vlastita arhiva) .....                                       | 28 |



## SAŽETAK

### **Fortifikacijski sustav Pule kao kulturno-turistički proizvod**

Pula je sredinom 19. stoljeća proglašena glavnom austrijskom (austro-ugarskom) ratnom lukom nakon čega je započeo nagli urbanistički razvoj grada. Uz mnoge građevine stambene, društvene, industrijske, infrastrukturne i vojne namjene, gradi se pulski fortifikacijski sustav u nekoliko prstena oko grada, radi potrebe za obranom glavne ratne i pomorske luke. Povijesnim razvojem okolnosti te raspadom kasnijih vladavina, fortifikacijski sustav gubi svoju namjenu i ostaje prepušten protoku vremena. U radu se razmatra graditeljska kulturna baština koja uz specifično kulturno-povijesno značenje također predstavlja sastavni dio čovjekova života i okoliša, zbog čega ju je potrebno očuvati kroz aktivno korištenje. Kao dobra praksa navode se europski primjeri revitalizacije fortifikacijske graditeljske baštine. Ovaj rad razmatra mogućnosti revitalizacije i novih oblika korištenja fortifikacijskog sustava Pule kao kulturno-turističkog proizvoda, koji će biti otvoren domaćim i stranim posjetiteljima te lokalnom stanovništvu i pozitivno utjecati na atraktivnost Pule kao destinacije kulturnog turizma. Autorica predlaže nove načine korištenja pojedinih utvrda te njihovo povezivanje u lokalne biciklističke i pješačke rute.

**Ključne riječi:** pulski fortifikacijski sustav, kulturni turizam, graditeljska baština

## SUMMARY

### **Pula fortification system as a cultural and tourist product**

In the middle of the 19th century, Pula was declared the main Austrian (Austro-Hungarian) war port, after which the rapid urban development of the city began. Along with many residential, social, industrial, infrastructural and military buildings, the Pula fortification system was built in several rings around the city, due to the need to defend the main military and naval port. With the historical development of circumstances and the collapse of later governments, the fortification system loses its purpose and remains abandoned to the passage of time. The paper considers the architectural cultural heritage, which, in addition to its specific cultural and historical significance, also represents an integral part of human life and the environment, which is why it is necessary to preserve it through active use. European examples of the revitalization of fortification architectural heritage are cited as good practice. This paper also considers the possibilities of revitalization and new forms of using the fortification system of Pula as a cultural and tourist product, which will be open to domestic and foreign visitors and the local population and will have a positive impact on the attractiveness of Pula as a destination of cultural tourism. Furthermore, the author of this paper suggests new ways of using individual forts as well as new ways of connecting the forts into local cycling and walking routes.

**Keywords:** Pula fortification system, cultural tourism, architectural heritage